

MARTINA FASNEROVÁ

PEDAGOGIKA

Prvopočáteční čtení a psaní

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Fasnerová, Martina

Prvopočáteční čtení a psaní / Martina Fasnerová. -- Vydání 1.

-- Praha : Grada, 2018. -- (Pedagogika)

České a anglické resumé

ISBN 978-80-271-0289-1 (brožováno)

373.2 * 373.3 * 811.162.3 * 37.016:028-028.31 * 37.016:003-028.31 *

003.03/09 * 37.091.3 * 028.1 * 003 * 37.012 * (437.3) * (048.8)

- předškolní výchova

- základní vzdělávání

- čeština

- čtení

- psaní

- vyučovací metody

- čtenářská gramotnost

- písmo -- Česko -- 21. století

- pedagogický výzkum -- Česko -- 2016

- monografie

373.2/.3 - Předškolní a primární výchova a vzdělávání [22]

MARTINA FASNEROVÁ

PEDAGOGIKA

Prvopočáteční čtení a psaní

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

doc. PhDr. Martina Fasnerová, Ph.D.

PRVOPOČÁTEČNÍ ČTENÍ A PSANÍ

Vydala Grada Publishing, a.s.

U Průhonu 22, 170 00 Praha 7

tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400

www.grada.cz

jako svou 6801. publikaci

Recenzenti:

doc. PaedDr. Simoneta Babiaková, Ph.D.

PhDr. Jitka Petrová, Ph.D.

Odpovědný redaktor Zdeněk Kubín

Sazba a zlom Vojtěch Kočí

Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka

Počet stran 288

Vydání 1., 2018

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2018

Cover Illustration © Depositphotos / amelaxa

ISBN 978-80-271-0977-7 (ePub)

ISBN 978-80-271-0976-0 (pdf)

ISBN 978-80-271-0289-1 (print)

Obsah

O autorce	9
Úvod	10
Vymezení pojmů	12
1. Vývoj písma	14
1.1 Předstupně písma	15
1.2 Písma starých národů	17
1.3 Vývoj latinského písma – latinky	19
1.4 Materiály k psaní	32
<i>Shrnutí pro pedagogickou praxi</i>	33
2. Písmo 21. století v České republice	35
2.1 Popis písemné předlohy jednotážného lineárního písma	37
2.2 Popis písemné předlohy Comenia Script	55
<i>Shrnutí pro pedagogickou praxi</i>	62
3. Prvopočáteční čtení a psaní v kontextu kurikula	66
3.1 Cíle základního vzdělávání	67
3.2 Průnik čtenářské gramotnosti a klíčových kompetencí	73
<i>Shrnutí pro pedagogickou praxi</i>	78
4. Historické metody ve výuce čtení a psaní	80
4.1 Metody prvopočátečního psaní	82
4.2 Metody ve výuce čtení	88
4.2.1 <i>Metody analytické</i>	89
4.2.2 <i>Metody syntetické</i>	93
4.2.3 <i>Metoda analyticko-syntetická</i>	100
<i>Shrnutí pro pedagogickou praxi</i>	101

5. Aktuální výukové metody prvopočátečního čtení a psaní	103
<i>(analyticko-syntetická metoda, globální metoda a genetická metoda)</i>	
5.1 Analyticko-syntetická metoda	104
5.1.1 Jazyková příprava žáků na čtení	105
5.1.2 Slabičně-analytický způsob čtení	110
5.1.3 Plynulé čtení slov a textů	114
5.2 Psaní v rámci analyticko-syntetické metody	115
5.2.1 Období uvolňovacích cviků	116
5.2.2 Období nácviku vlastních grafémů	119
5.2.3 Období procvičování psaní textů	121
5.2.4 Pracovní a hygienické návyky při psaní	122
5.2.5 Správné držení psacího náčiní u praváků	124
5.2.6 Metodika psaní levou rukou	132
5.3 Globální metoda čtení a psaní v současném pojetí	136
5.4 Genetická metoda čtení a psaní v současném pojetí	138
<i>Shrnutí pro pedagogickou praxi</i>	146
6. Alternativní vyučovací metody prvopočátečního čtení a psaní	147
6.1 Metoda Dobrého startu	147
6.2 Další náměty z alternativní pedagogiky	152
6.3 Metoda párového čtení	155
6.4 Metoda Sfumato	156
<i>Shrnutí pro pedagogickou praxi</i>	157
7. Primární psychologické aspekty ovlivňující nácvik elementárního čtení a psaní	159
7.1 Psychologické základy čtení	159
7.2 Psychologické teorie základů učení elementárního psaní a čtení ve výzkumu	163
7.3 Školní zralost a připravenost	168
7.4 Zápis do 1. třídy ZŠ	175
<i>Shrnutí pro pedagogickou praxi</i>	181

8. Přípravná třída	182
8.1 Obsah a cíle přípravné třídy	184
8.2 Organizační formy a metody práce přípravných tříd	187
<i>Shrnutí pro pedagogickou praxi</i>	191
9. Diagnostikování žáků v přípravné třídě	192
9.1 Rozvoj smyslového vnímání ve vztahu k úspěšnosti ve škole	194
<i>Shrnutí pro pedagogickou praxi</i>	201
10. Čtenářská a písarská gramotnost jako cíl elementárního čtení a psaní	203
10.1 Sledované pojmy v kontextu elementární čtenářské gramotnosti	211
10.2 Strategie rozvíjející čtenářskou gramotnost	213
10.3 Další metody rozvíjející čtenářskou gramotnost	233
<i>Shrnutí pro pedagogickou praxi</i>	238
11. Podpora čtenářství a čtenářské gramotnosti z pohledu pedagogů	240
11.1 Výsledky výzkumného šetření	243
11.2 Diskuse a závěry	254
Závěr	256
Shrnutí	258
Summary	259
Seznam pramenů a literatury	260
Internetové zdroje	277
Rejstřík	279

O autorce

Doc. PhDr. Martina Fasnerová, Ph.D., přednáší od roku 2007 Didaktiku elementárního čtení a psaní na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Do jejího portfolia patří také práce se studenty v oblasti pedagogických praxí u oboru učitelství pro 1. stupeň ZŠ a věnuje se i výchově a vzdělávání mimořádně nadaných dětí v primární škole. Na základní škole učila od roku 1990 do roku 2007, a to jak na prvním, tak na druhém stupni. Má vystudované obory učitelství pro 1. stupeň ZŠ s rozšířenou hudební výchovou a český jazyk a literaturu pro 2. stupeň ZŠ. Byla učitelkou-elementaristkou a ve svých publikacích vychází zejména ze své pedagogické praxe na základní škole. V roce 2010 složila rigorózní zkoušku, získala titul PhDr. a ve stejném roce obhájila i disertační práci a stala se doktorem filozofie v oboru pedagogika (Ph.D.).

V roce 2015 byla habilitována v oboru pedagogika na PdF UP v Olomouci.

Úvod

Předkládaná monografie *Prvopočáteční čtení a psaní* má své nezastupitelné místo v oborových didaktikách, kam patří. Zejména v aktuálním pojetí výuky elementárního čtení a psaní, v návaznosti na stávající kurikulum se jak studenti pedagogických fakult, tak i samotní učitelé-elementaristé stále častěji obrací na odborníky s otázkou, jak nejlépe a nejefektivněji naučit žáky v prvních třídách číst a psát. Elementární čtení a psaní má v současné době významný přesah také do jiných disciplín, ale zejména se orientuje na splnění podmínek v souvislosti s rozvojem gramotnosti. Lze tedy konstatovat, že základním pojetím filozofie čtení a psaní v primárním vzdělávání je především položit základy čtenářské a písařské gramotnosti jako základní součásti všech ostatních gramotností.

Cílem předkládané monografie je nastínit problematiku didaktiky čtení a psaní v dnešní složité a na možnosti velmi bohaté době, jakým způsobem elementární čtení a psaní začínající čtenáře i písaře naučit. Jen pro psaní existují minimálně dvě písemné předlohy. Jedna upřednostňuje vázané písmo, druhá písmo nevázané. Záleží na učiteli, respektive řediteli školy, na zaměření školního vzdělávacího programu a zároveň na požadavku rodičů, kterou písemnou předlohu pro své začínající písaře upřednostní. V předkládané publikaci se danou problematikou poměrně podrobně zabýváme. Je však na učiteli-elementaristovi a jeho přesvědčení, aby vybral takovou předlohu pro nácvik psaní, která bude z jeho pohledu pro žáky ta nejlepší. Ovládání písemné komunikace je jednou z podmínek písařské gramotnosti, bez které se v současném civilizovaném a globálním pojetí výuky zcela určitě neobejdeme.

Písařská gramotnost je součástí čtenářské gramotnosti, i když musíme podotknout, že s tímto pojmem kurikulární dokument (RVP ZV) pracuje velmi marginálně. Přesto jsou čeští žáci testováni v mezinárodních výzkumných projektech PISA a PIRLS a jejich výsledky jsou

srovnávány s výsledky žáků z jiných zemí, a to zejména ve čtenářské gramotnosti. Původní výsledky srovnávacích testů v počátcích testování byly pro české žáky poměrně neutěšené, v poslední době se však situace stále zlepšuje. Je to možná i tím, že se v České republice objevuje stále více projektů zaměřených na rozvoj čtenářské gramotnosti u žáků s povinnou školní docházkou a zároveň dochází ke zvýšené podpoře čtenářství v rámci výuky a vzdělávání na základních školách rozvíjené nejen učiteli, ale také různými veřejně prospěšnými organizacemi.

V neposlední řadě je třeba zmínit i výukové metody, které mají pro efektivní nácvik elementárního čtení a psaní nepostradatelný význam. Právě otázkou výukových metod se zabývá předkládaná publikace, a to nejen těch metod, které používáme výhradně pro nácvik čtení a psaní, popřípadě metod alternativních, ale také celou řadou metod rozvíjejících čtenářskou a písarskou gramotnost žáků v primární škole.

Tato kniha mapuje i výzkumná šetření, a to v několika fázích. Nejenže odkazuje na závěry již proběhlých výzkumných šetření, která autorka realizovala během své dlouholeté pedagogické praxe, jako jsou například rychlost písma nebo význam nové písemné předlohy *Comenia Script*, ale seznamuje také s výsledky posledního výzkumného šetření, jež bylo realizováno v roce 2016 a týkalo se čtenářských kompetencí dětí a žáků v primárním a preprimárním vzdělávání z pohledu pedagogů mateřských a základních škol.

Odborná publikace je určena převážně studentům pedagogických fakult, ale také všem, kteří se zajímají o nácvik elementárního čtení a psaní v současném pojetí v českém prostředí.

autorka

Vymezení pojmů

Čtenářská gramotnost – komplex vědomostí a dovedností jedince, které mu umožňují zacházet s písemnými texty běžně se vyskytujícími v životní praxi (např. železniční jízdní řád, návod k užívání léků...). Jde o dovednosti nejen čtenářské, tj. umět texty přečíst a rozumět jim, ale také dovednosti vyhledávat, zpracovávat, srovnávat informace obsažené v textu, reprodukovat obsah textu aj. (Průcha, Walterová, Mareš, 2009, s. 42).

Čtení – druh řečové činnosti spočívající ve vizuální recepci znaků (slov, vět, jazykových symbolů), jež jsou podnětem pro myšlenkovou činnost (porozumění významu znaků). Proces čtení zahrnuje několik fází, jejichž výsledkem má ideálně být porozumění čtenému textu a vnitřní zpracování příslušné informace (Průcha, Walterová, Mareš, 2009, s. 34).

Foném – nejmenší funkční jazyková jednotka, která rozlišuje význam slova; ve fonologickém systému má rozlišovací platnost (Lotko, 2000, s. 36).

Funkční gramotnost – vybavenost člověka pro realizaci různých aktivit potřebných pro život v současné civilizaci. Je to gramotnost v oblasti literární, dokumentové a numerické, například dovednost nejen číst, ale také chápat složitější texty, vyplnit formulář, rozumět grafům, tabulkám a podobně (Průcha, Walterová, Mareš, 2009, s. 67).

Grafém – základní jednotka grafické soustavy jazyka (Lotko, 2000, s. 42).

Gramotnost – dovednost jedince číst, psát a počítat; získávána obvykle v počátečních ročnících školní docházky. V tomto smyslu jde o „základní gramotnost“, která je předpokladem jak dalšího vzdělávání, tak celkového uplatnění jedince ve společnosti (Průcha, Walterová, Mareš, 2009, s. 85).

Ideografie – „ideografie je psaní pomocí ideogramů“ (Kraus, 2008, s. 335).

Ideogram – znak pro určitý pojem mající konvencí ustálenou podobu obrázku; ideogramy jsou komplexní znaky pro pojmy zahrnující slabičné a abecední znaky (Kraus, 2008, s. 335).

Koruptely – porušené místo v textu, zpravidla rukopisném (Kraus, 2008, s. 446).

Paleografie – pomocná historická věda, která se zabývá správným zařazováním místních a chronologických písemných památek a také jejich správným čtením (Kraus, 2008, s. 587).

Paměť – soubor psychických procesů, umožňující vstípení (zapamatování), uchování, vybavení vjemů, poznatků, pohybů, zkušeností (Průcha, Walterová, Mareš, 2009, s. 152).

Percepce (vnímání) – proces získávání a zpracovávání podnětů, informací, které neustále přicházejí jak z okolního, tak vnitřního světa daného člověka. Vnímání není záležitostí jen smyslů, ale také kognitivních a motivačních procesů, vlivu sociálního prostředí, výcviku (Průcha, Walterová, Mareš, 2009, s. 273). Zraková a sluchová percepce.

Piktografie – způsob psaní pomocí piktografů, tzv. obrázkové písmo (Kraus, 2008, s. 621).

Piktogram – grafický znak znázorňující sdělení obrazem, jehož podoba a čtení nejsou pevně stanoveny, neváží se na určitý jazyk (např. dopravní značka) (Kraus, 2008, s. 587). V této souvislosti se při podrobném zkoumání dané problematiky můžeme setkat i s pojmem „ideogram“.

Psaní – písemné zaznamenávání něčeho, být znalý písma, mít ve škole hodinu psaní (*Slovník spisovné češtiny*, 2009, s. 341).

1. Vývoj písma

O písmu se dá zcela jednoznačně konstatovat, že patří mezi nejvýznamnější lidské výtvořky a vynálezy. Prostřednictvím písemných památek se dozvídáme o historii již zaniklých národů a dodnes jsme v úžasu nad tím, jaké materiály a prostředky dokázali lidé v dobách minulých použít, aby zaznamenali své myšlenky, zkušenosti a vynálezy, které již tenkrát chtěli uchovat a předat následujícím generacím. Od prvopočátku, kdy písmo vzniklo k lidské potřebě, bylo přínosné jen pro ty, kteří ho dokázali zpětně přečíst. Z těchto důvodů vznikalo písmo mnohých národů izolovaně, bez jakékoliv návaznosti a pro cizince bylo neidentifikovatelné. Již v historii se tedy setkáváme se spojením dvou pojmů – čtení a psaní. Jedná se o dvě lidské dovednosti, které nelze od sebe oddělit, neboť každá samostatně by pro lidstvo neměla žádný význam. Uvědomme si, jak dlouho trvalo rozluštění egyptských hieroglyfů, přičemž některé druhy písma nejsou rozluštěny dodnes.

Čtení a psaní řadíme mezi verbální komunikační prostředky. I zvířata dokáží mezi sebou komunikovat, čtení a psaní je však výsadou a jedinečností lidské společnosti. Prostřednictvím písma se mohou lidé dorozumívat na dálku bez ohledu na časová pásma a vlivem informačních technologií vyřeší spoustu povinností ve velmi krátkém čase. V současné době bychom se bez písma neobešli.

E. Chalupný (1921) označuje písmo jako záznam řeči, který je spjat s obrazovým záznamem. Každé písmo je spojeno s konkrétní znalostí řeči. Lze konstatovat, že ani obrázkové písmo nebo písmo primitivních a předhistorických národů nelze číst bez znalosti jazyka. Písmo je součástí kultury národa a uchovává jazyky, které již dávno vymřely nebo zanikly. V současnosti je písmo prostředkem, jenž nám umožňuje se o těchto civilizacích dozvědět více. (Fasnerová, 2014)

V této kapitole bychom chtěli ukázat, jak se písmo po tisíciletí vyvíjelo a jak ovlivňovalo i dnešní písemné předlohy, které v současné době

nabízíme začínajícím pískařům. Veškeré inovativní prvky, s nimiž se dnes setkáváme v oblasti písemných předloh, jsou ukotveny v historii. Nabízíme velmi stručný vývoj písemnictví různých národů, ale více se zaměříme na vývoj latinského písma, tedy latinky, který je velmi podstatný pro vznik a vývoj českého písemnictví s výhledem do dnešní doby.

1.1 Předstupně písma

Před vznikem písma se lidé dorozumívali vlastními artikulovanými i neartikulovanými zvuky. Na dálku často používali i signály. Ty byly:

- zvukové – pomocí hudebních nástrojů;
- optické – oheň, dým, pohyby předmětů;
- věcné – listí, tráva, hůlky, řetězce mušlí, kamínky.

Lidé potřebovali různé písemné záznamy trvalejšího charakteru – k ochraně svého majetku například cejchy. V této souvislosti hovoříme o **vlastnických značkách**. Majitelé chovající dobytek měli potřebu označovat své kusy stáda. Tento způsob se vyskytl u mnoha národů v Evropě a Asii. Do kůže nebo rohů zvířat se vypalovaly rozžhavenou tyčí drobné obrazce ve formě kruhů, kalichu, kříže, ostruhy nebo srdce. (Pečírka, 1979; Krupa, Genzor, 1989)

Kromě vlastnických značek byly dalším předstupněm písma tzv. **vрубové hůlky**. Sloužily výhradně k evidenci věcí určených k zápůjčce. Do hůlky byly vyryty vрубky s přesným počtem zápůjčených věcí. Hůlka se poté rozštípla napůl a věřitel i dlužník obdrželi stejnou část záznamu, která posléze vylučovala nesrovnalosti a spory v počtu půjčených věcí. Vрубovka se využívala také k záznamu počtu dobytka pro daňové úředníky. (Čapka, Santlerová, 1994)

Vрубová hůlka sloužila i k předávání signálů a ke **zpravodajským účelům**. Vlastník hole měl rozšiřovat ve svém okolí různé důležité zprávy (např. začátek války, svatbu, pohřeb atd.). V Austrálii se ještě ve třicátých

letech minulého století vědci setkali s těmito holemi v 87 australských osadách. (Jean, 1994)

U Inků a Číňanů nacházíme tzv. **uzlové značky**. Číňané je pletli z rákosu a přivazovali na ně uzly ze třtiny. Sloužily k zaznamenávání číselných údajů. Inkové používali složitější systém uzlového písma. Na území Bolívie a Ekvádoru se kromě jiných památek našly šňůry s uzly. Jednalo se o písmo nazývané **kipu**. Jedna ze šňůr byla hlavní a na ni se navazovaly šňůry vedlejší. Význam určovala délka umístění. Zaznamenávala však jen číselné údaje. Hlavní šňůra označovala předměty, vedlejší pak jejich množství. Tyto záznamy svědčily o znalosti desítkové soustavy těchto národů. Uzlové písmo našli etnografové také u obyvatel Šalamounových ostrovů. (Fasnerová, 2014)

Obrázkové písmo

Postupně se přecházelo ke skalním kresbám, jak to potvrzují nálezy maleb v jeskyni Altamira, které byly objeveny v roce 1879 (Pečírka, 1979). Hovoříme o nálezech obrázků z prehistorické doby. Člověk zachycoval své zážitky a zkušenosti a vyjadřoval své city a myšlenky. Je možné je nazvat obrázkovým (piktografickým) písmem. Obrázkovým písmem se zabývá nauka zvaná piktografie. Soustavou grafických symbolů neboli piktogramů se už daly vyjadřovat i složitější myšlenky.

Piktografii potřebujeme dodnes a využíváme ji například v podobě dopravních značek, lebky se zkříženými hnáty pro označení jedů atd. V současnosti jsou piktogramy využívány na jiném stupni svého vývoje.

Pojmové písmo

Z obrázkového písma se vyvinulo písmo slovní – **ideografické** pojmové písmo. Obrazový znak splynul se svým slovním významem. Jestliže byly známé znaky vhodně spojeny, mohly při správném seřazení a množství vyjadřovat i přepis každé myšlenky. Například kotouč neznázorňoval pouze slunce, ale všechna nebeská tělesa. Dvě nohy neoznačovaly jen končetiny, ale zároveň vyjadřovaly chůzi. Ani pojmové písmo se nevztahovalo k určitému jazyku. Lze ho číst v různých jazycích. Z obrázkového a pojmového písma se postupem času vyvinulo písmo slovní a slabičné.

Slovní a slabičné písmo

Dalším dlouhodobým vývojem vzniklo písmo hláskové – fonografické. Znaky obrázkového a pojmového písma splynuly nejen se slovním významem, ale i s jeho zvukovou složkou. Spojením těchto dvou složek začaly znaky představovat určitou kratší nebo delší řadu hlásek. (Pečírka, 1979) Příkladem je například písmo starého Egypta. Většina odborníků hledá v egyptském písmu prakořeny našeho písma. Důkazem toho jsou tzv. hieroglyfy. Podrobněji se o tomto zmíníme u písma starých národů.

Počáteční hlásky byly řazeny za sebou tak, že nedávaly dohromady žádané slovo. Takový způsob zapisování vyžadoval analýzu, neboť bylo nutné rozkládat slova na jednotlivé hlásky. Psaní slov pomocí úvodních hlásek představovaných znaky se nazývá akrofonie. (Kraus, 2008, s. 34)

1.2 Písma starých národů

Písma nevznikala najednou na jediném místě, ale utvářela se paralelně nezávisle na sobě v mnoha zemích (Čína, Mezopotámie, Egypt). Za nejstarší se považuje tzv. písmo obrázkové, které vzniklo na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. v Mezopotámii a jehož zakladateli byli Sumerové. Hovoříme tedy o tzv. sumerském nebo klínovém písmu. Jednotlivé obrázky – znaky – představovaly konkrétní předměty. Vzhledem k tomu, že se znaky daly kombinovat, a písmo se tedy vyvíjelo, hovoříme o přeměně piktogramů v ideogramy. Piktogramy i ideogramy měly svou fonetickou hodnotu. Počet znaků v sumerštině se odhaduje na 1 500. V sumerštině se vyskytovaly jednoslabičné slovní kořeny, a z toho důvodu, jak uvádí autoři Pečírka (1979), Pavlát (1988) a Jean (1994), bylo možné použít téhož znaku jak pro určitý pojem, tak pro zvukovou podobu určité slabiky. Sumerské obrázkové písmo se tak pozvolna měnilo v písmo slovní a dále v kombinaci písma slovního a slabičného, podle jejich postavení ve větě. Tyto znaky byly vryty do hliněných tabulek rákosovým písmem seříznutým do tvaru trojúhelníku, takže lze konstatovat, že vrypy byly klínovitého tvaru. Proto hovoříme o **klínovém písmu**.

Němečtí archeologové předpokládají, dle svých nejnovějších výzkumů, že egyptské písmo je ještě starší. Usuzují tak na základě unikátního archeologického nálezů na starověkém královském hřbitově, který se nachází 400 km jižně od Káhiry. Podle výzkumů nálezů písma pocházejí z roku 5300 př. n. l., kdežto sumerské písmo z doby 5000 let př. n. l. Z těchto úsudků lze předpokládat, že Sumerové napodobovali písmo egyptské, neboť s Egypťany obchodovali. Osobité písmo starých Egypťanů, které řečtí spisovatelé a současníci Římské říše nazvali hieroglyfy (lat. *hieros* – posvátný, svatý, *glypho* – vyřezávaný, vysekávaný) (Kraus, 2008, s. 307), má obrázkový charakter. Egyptské malby a reliéfy zachycují lidskou tvář vždy z profilu, oči, ramena a trup zepředu, nohy ze strany. „Mnoho slov vyjadřovali Egypťané způsobem, který připomínal naše rébusy, tzn. vyznačování hlásek hieroglyfy, jež znázorňovaly shodné názvy předmětů. Vyobrazením božstvo Hh psali Egypťané i slovo hh, které znamenalo milion – jeden hieroglyf znamenal několik stejně znějících pojmů. Později vyjadřovali slabiky – vzniklo **slabikové písmo**, z něhož se vyvinula staroegyptská hlásková abeceda.“ (Čapka, Santlerová, 1994, s. 27)

Mnoho dochovaných památek bylo tesáno do kamene a psáno na papyrus. Vlivem přírodních podmínek se však velké množství písemných artefaktů stalo nečitelnými. Trvalo dlouho, než se podařilo písmo dešifrovat.

V roce 1799 byla v nilské deltě v Rosettě (dnešní Ar-Rašíd) odhalena téměř metr a půl vysoká čedičová deska, na které byl nalezen řecký zápis a další zápisy ve dvou neznámých písmech. Archeologové se domnívali, že by tato neznámá písma mohla sloužit k rozluštění egyptských písemných památek. Bádání a pokusy rozluštit tato písma byly však následujících dvacet let neúspěšné. Snahy o dešifrování Rosettské desky trvaly velmi dlouho a podařilo se to až v roce 1822 Jeanu-Françoisovi Champollionovi (1790–1832), velmi nadanému a vzdělanému francouzskému vědci, který se již v devatenácti letech stal profesorem dějin v Grenoblu a velmi lehce se učil cizí jazyky. K rozluštění hieroglyfů Champollion dospěl dvěma metodami. První byla statická, která se používá při luštění šifer dodnes, a druhou byl předpoklad anglického lékaře Thomase Younga o umístění

určitých tvarových prvků do oválů, což mělo zdůraznit vládcovo jméno. (Zamarovský, 1990; Pavlát, 1988; Jean, 1994)

Rozlišujeme dva druhy hieroglyfického písma – **hieratické a démotické**. K běžnému používání a k záznamům obchodních poznámek atd. se používalo písmo hieratické (kněžské), značně zjednodušené. Démotické (lidové) písmo vznikalo později z potřeby rychlého sepsání smluv a podobných dokumentů a mělo těsnopisný charakter.

Písaři, kteří ovládali hieratické písmo, patřili k vyšším společenským vrstvám a velmi si střežili techniku písma.

Samozřejmě je třeba na tomto místě také zmínit další historicky velmi významný vývoj písma, které se liší od písma již popsaného, a tím je písmo chetitské, na jehož rozluštění se podílel významný český archeolog Bedřich Hrozný (1879–1952). Bedřich Hrozný hledal spojitost a příbuznost jazyka Chetitů s indoevropskými jazyky. Později opravdu našel bilingvní text, který jeho předpoklad potvrdil. „Chetitské hieroglyfy měly stejně jako klínopis a egyptské hieroglyfy tři druhy znaků: ideogramy, slabičné znaky a determinanty.“ (Čapka, Santlerová, 1994, s. 30)

Dále bychom mohli zmínit písmo čínské, japonské či indické. Podrobný rozbor těchto písemných památek je však pro srovnání s písmem latinským tak rozporuplný, že je pro naše účely kontraproduktivní. Je však velmi zajímavý.

Vývoj předstupňů písma směřuje k tomu, abychom se v následujícím textu zabývali problematikou vzniku a vývoje latinky, která se vyvíjela více než dva a půl tisíce let a prostřednictvím písma starých Římanů se dostala do povědomí evropské vzdělanosti.

1.3 Vývoj latinského písma – latinky

Předešlý text naznačil, jak časově náročný a vývojově systémový byl rozvoj písma. Vznikem a vývojem latinky chceme navázat na předchozí text, ve kterém popisujeme vliv obrázkového a znakového písma, ale nejen to.

Chtěli bychom naznačit, jak se vývoj písma odráží i v současných písemných předlohách, zejména v České republice, neboť, jak jsme se pokusili vysvětlit, písmo je grafickým projevem každého národa a jeho specifické řeči.

Klíčový význam pro rozvoj našeho písma měla fénická abeceda. Vznikla zjednodušováním hieroglyfického a klínového písma. Pořadí písmen již bylo ustálené, taktéž jednotlivá písmena měla jednoduchou, snadno rozpoznatelnou a odlišnou geometrickou stavbu. Féniciáné zapisovali pouze souhlásky a jejich směr psaní písma byl zprava doleva.

Současná podoba písma se vyvíjela po staletí, ale můžeme zůstat u tvrzení, že na naše písmo mělo vliv písmo Féniciánů. Písmo doznalo během uplynulých staletí podstatných a významných změn, vlivem různých nově vznikajících uměleckých směrů, které všechny zasáhly nejen architekturu, výtvarnictví, módní styly, ale právě také písmo. Písmo měnilo svou podobu i v závislosti na zemích, v nichž vznikalo, vlivem společenských a politických změn. Písmo, které používáme k psaní, v tisku i ve výtvarnictví v současné době, se nazývá písmo **latinské** neboli **latinka**. Latinské písmo v současnosti používá mnoho evropských národů, například Němci, Francouzi, Angličané, Italové, Slováci, Poláci, Španělé i Portugalci, a můžeme konstatovat, že bez latinského písma by se nerozvíjely ani mnohé vědní a umělecké disciplíny. Ve středověku se latinským jazykem mluvilo v diplomacii a ve vědeckých kruzích. Latinu můžeme považovat za studnici vědecké terminologie, bez které by se neobešly vědy, jako jsou biologie, filologie nebo medicína. Přesto připomínáme, že latinský jazyk jako takový je jazykem „mrtvým“ a v běžné komunikaci nepoužitelným. Ve své době však sehrál nezastupitelnou roli. (Fasnerová, 2014)

Vývoj latinského písma podle Čapky a Santlerové (1994, s. 39) je následující:

1. období starověké a přechodné (zhruba do 8. stol. př. n. l.),
2. období raně středověké (9.–12. stol.),
3. vrcholně středověké, gotické období (13.–14. stol.),
4. novověké období (od 15. stol.).

Ad 1. *Období starověké a přechodné (zhruba do 8. stol. př. n. l.)*

Vědci byli původně přesvědčeni o tom, že latinské písmo pochází z písma řeckého. F. Čapka a K. Santlerová (1994) však uvádějí, že římské písmo bylo přejato z řeckého, tudíž i latinské písmo bylo řeckého původu. Je zřejmé, že Řekové své písmo nevynalezli, ale převzali od Féníčanů. Jak jsme již uvedli, vlivem obchodu a vývojem různých důmyslných výrobků a vynálezů se měnilo také písmo, které jednotlivé národy mohly napodobovat a pozměňovat. Fénická abeceda se nepřímou váží k egyptskému souhláskovému systému o 24 znacích. „Prvním bezpečně zjištěným článkem vývoje k latinské abecedě zůstává tedy zcela nepochybně fénické písmo.“ (Čapka, Santlerová, 1994, s. 40)

Z fénického písma vznikla archaická podoba řecké abecedy. Jejím dalším vývojem (např. doplněním samohlásek) se vytvořila pevná soustava 24 písmen geometrického charakteru, zapisovaná zleva doprava.

V 19. století byla však tato teorie zpochybněna německým historikem Theodorem Mommsenem (1817–1903), který hovořil o paralelním převzetí, což znamená, že latinské písmo ovlivnila zároveň dvě písma, a to etruské a řecké. Podobnou otázku objasňuje Magnus Hammarström roku 1920 na stránkách časopisu finské akademie věd. Český název jeho studie, jak uvádějí historikové (Pavlát, 1988; Pečírka, 1979; Svoboda, 1973), nese název *Příspěvky k historii etruského, latinského a řeckého písma*. Studie přesvědčivě ukazuje, že Římané se hláskovému písmu naučili od Etrusků a od Řeků převzali pouze čtyři chybějící písmena (B, D, O, X). Dalším Hammarströmovým důkazem o etruském původu latinského písma je skutečnost, že Římané nepoužívali řecké názvy (alfa, beta, gama...), ale stejně jako Etruskové vyslovovali souhlásky abecedy společně se samohláskami. Historikové vedou nad tímto problémem disputace. Vzhledem k tomu, že nejsme historikové, nebudeme podrobněji o tomto problému polemizovat a přikloníme se k názoru, že Řekové se seznámili s písmem prostřednictvím Féníčanů, jak jsme se zmínili již výše.

Od 5. století jsou známy dva typy abeced (Čapka, Santlerová, 1994, s. 43):

- **východořecký typ** (jónský typ), který se stal základem národního písma všech Řeků;
- **západořecký typ** (dórský typ), jenž měl zásadní vliv na vznik latinského písma.

Z řecké abecedy tedy vznikla stará latinská abeceda, která původně nerozlišovala velká a malá písmena, pouze 21 majuskulních tvarů. Písmena byla stejně vysoká, psaná kolmo na řádek a měla jednoduchý, ale pravidelný geometrický tvar.

Obr. 1 Římská kapitála

Zdroj: Slezák a kol., 1989.

Dalším vývojem latinské abecedy bylo písmo Římanů, kteří ho převzali od Řeků. Dochovaly se nápisy na monumentálních pomnících a stavbách, jež byly tesány do kamene, kovu, ale byly například i keramické. Původně mělo latinské písmo hranatý strohý tvar a podobalo se písmu Féníčanů, Etrusků a Řeků. Posléze se jeho podoba vlivem Římanů značně změnila. Umělci vnášeli do textu ozdobné litery a dekorativní charakter zakončení. Kameníci dokázali vytesávat vodorovné patky, takže písmo mělo osobitý charakter a říkalo se mu římská kapitálka. Takové písmo se zachovalo na stavbách starověkého Říma, veřejných budovách, velkolepých obloucích, sochách i náhrobcích. Na Slovensku je například římskou kapitálkou vytesán nápis na trenčínské skále.

Pro srovnání nabízíme ukázkou **kvadratické kapitály** (širší písmena čtvercového tvaru, u nichž docházelo ke střídání tenkých a hrubých tahů, aby bylo dosaženo slavnostního charakteru):

Obr. 2 *Kvadratická kapitála*

Zdroj: Slezák a kol., 1989.

Mezi zajímavé patří také **rustická kapitála** (písmena se protahují a zeštíhlují, nejsou stejně vysoká, což působí méně slavnostně):

Obr. 3 Rustická kapitála

Zdroj: Slezák a kol., 1989.

Ukázat bychom si měli i římskou kurzívu (jedná se o písmo běžné denní potřeby, mírně nakloněné doprava, písmena se zjednodušují a vidíme náznak spojování písmen):

Obr. 4 Římská kurzíva

Zdroj: Slezák a kol., 1989.

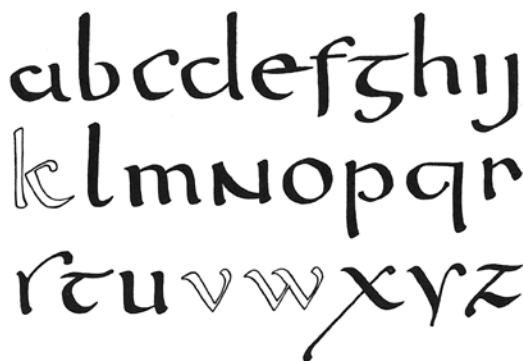
Následuje **unciála** (tvary písmen se začínají zaokrouhlovat, mnohdy na úkor čitelnosti, ale nespojují se):

Obr. 5 Unciála

Zdroj: Slezák a kol., 1989.

Mezi zajímavé řadíme **polounciálu** (tvoří mezistupeň mezi velkými a malými písmeny, má pravidelné tvary a dochází u ní ke spojování písmen):

Obr. 6 Polounciála

Zdroj: Slezák a kol., 1989.

Písemné památky se zachovaly také v psané podobě, psalo se na papyrus a později na pergamen. Materiály, potřebné k tomuto účelu, změnily požadavky kladené na písmo. Písmo se přizpůsobovalo požadavkům, které byly na něho kladeny, jak po stránce estetické, tak zejména po stránce funkční. Písmo se začalo používat i v běžné formě, a proto muselo být pružnější, psalo se rychleji, ale zároveň musel být text zpětně dobře čitelný. Psací písmo se odlišovalo od písma tesařského do kamene. Jednou z forem písma byla již zmíněná uncíála, která se používala jako písmo knižní. Současně s těmito potřebami, kladenými na písmo, se měnil také materiál, na němž se psalo a jímž se psalo. Pergamen měl hladší povrch než papyrus, a proto písaři začali používat oblejší minuskulní tvary (minuskule – malé písmeno abecedy, opak majuskule; Kraus, 2008, s. 526) z velkých písmen (majuskul). Vzhledem k tomu, že písmena vybíhala z řádků nahoru i dolů, můžeme hovořit o rozvoji polounciály. Změny v písmu nebyly událostí, která by se řešila ze dne na den. Trvalo několik staletí, než ke změně došlo.

Ad 2. Období raně středověké (9.–12. stol.)

Velkým mezníkem pro další vývoj latinského písma byl rozpad Římské říše. Francký král Karel Veliký (768–814) byl nesmírně osvícený panovník (přestože se celý život chtěl naučit číst a psát, ovládal tuto dovednost jen minimálně) a podporoval názor, že panovník musí disponovat vzdělanými úředníky. Proto začal zakládat školy a z ciziny zval odborníky a učence. S jejich pomocí dokázal úzce spojit písmo s románskou architekturou. Tvar písma odpovídal nejvýraznějšímu stavebnímu prvku té doby – půlkruhu. Koncem 8. století vzniká tzv. karolínská minuskula, což je důsledně minuskulní písmo, které se následně začalo používat v celé západní Evropě. V 11. století se latinská abeceda rozšířila o písmena „u“, „w“, „j“ a tím byl její vývoj ukončen. Karolínská minuskula se dělí na knižní a listinnou. Řadíme ji tedy k dokončenému vývoji.

a b c d e f g h i
j k l m n o p q
r s t u v x y z

Obr. 7 Karolínská minuskula

Zdroj: Slezák a kol., 1989.

Římská kapitálka I. stol. př. Kr.	A B C D E F G H I K L
Římská unciála IV. stol.	Λ B C ð E F G h i j k l
Polounciála VI. stol.	α ó c ð d e f g h i j k l
Karolínská minuskula IX. stol.	a b c d e f g h i j k l

Obr. 8 Přehled vývoje latinky

Zdroj: Fabiánková, Havel, Novotná, 1999.

Také na území Čech a Moravy se latinská minuskula objevila, a to v 10. století. Začaly vznikat rukopisy psané právě latinskou karolínskou minuskulou. Nejstarší písemné památky byly nalezeny (a s největší pravděpodobností tam i vznikaly, neboť již existovaly místní písařské

dílny) v Břevnovském a Sázavském klášteře. Na Moravě v Olomouci byla biskupem Jindřichem Zdíkem (1083–1150) založena písařská škola. (Čapka, 2001)

„V této době docházelo k opisování knih ručně v kláštorech. Knihy byly proto velmi vzácné a trvalo dlouhou dobu, než kniha vznikla. Původně jeden písař opisoval jeden text. Později jeden text byl diktován více písařům. V každém kraji docházelo k jinému sklonu a variantám písma. Z těchto důvodů se stalo, že text psaný v Sázavském klášteře byl přečten v Olomoucké arcidiecézi jinak a vznikaly tzv. koruptely – což znamená zkomoleniny slov nebo porušení slov v písmu rukopisném.“ (Fasnerová, 2012, s. 17)

Nejednalo se však o první grafický záznam na území Čech a Moravy. V té době již pobývali na Moravě slovanští učenci bratři Konstantin (Cyril) a Metoděj, kteří přinesli kromě právního řádu i písmo, a dokonce se domnívali, že Slované před jejich příchodem měli již své funkční písmo, pohanské. Písmo, které bylo představeno na Velké Moravě v roce 863, bylo dvojí: tzv. **hlaholice** byla vytvořena z řecké minuskule a tvořila slovanskou abecedu, obsahovala 40 písmen malé abecedy, **cyrilice** se skládala ze 43 písmen a byla vytvořena z řecké uncíály, tedy z velkých písmen. Srovnáme-li hlaholské písmo s řeckou kurzivní minuskulou, zarazí nás rozdíly ve tvaru písmen. Během doby se hlaholice do jisté míry změnila. Písmena ztratila svoji zaoblenost a nabyla hranatého tvaru. Litery se ve slovech nespojovaly, ale psaly se vedle sebe. Rozšířila se mezi Chorvaty, ale i mezi Srby a Bulhary, dokud nebyla vytlačena cyrilským písmem.

Tak, jak se postupně rozšiřovala latinská kultura – jako důsledek politických změn, prosazovalo se v českém státě už od 10. století výrazné latinské písmo. Objevovalo se na Moravě, vedle písma slovanského. Karolinská minuskula byla v Čechách jediným druhem latinského písma, které se užívalo jak v textech literárních, tak úředních. V úředních dokumentech byla nazývána i diplomatickou minuskulou a ta měla specifické rysy, jež byly shodné také s písmem užívaným v té době v cizině. Naším národním písmem se stala latinská abeceda. Zmíněná písemná předloha se stále vyvíjela i vzhledem k tomu, že čeština má více hlásek než latina.

Zmíněná skutečnost byla nahrazena nejprve spřežkami, později vlivem Jana Husa (1370–1415) byly spřežky odstraněny a nahrazeny diakritickými znaménky. Došlo tedy k výraznému zjednodušení. Což se nedá říct například o polštině. Tam zůstaly spřežky dodnes.

Ad 3. Vrcholně středověké, gotické období (13.–14. stol.)

Jak jsme se již zmínili v předchozím textu, na vývoj písma měla velký vliv společenská, politická, náboženská i kulturní situace v tom daném státě či na určitém území, na kterém se písmo vyvíjelo a stále zdokonylovalo. Bylo tedy poplatné své době a reagovalo na potřeby společnosti. Písmo (potažmo dovednost číst) bylo stále záležitostí vyšší společenské vrstvy. Rozvíjelo se zejména na fakultách právě vznikajících univerzit a v klášterech, kde se již nějakou dobu používalo. Tematicky i formálně bylo ovlivněno malířstvím, sochařstvím a architekturou.

Od poloviny 13. století zasahuje i české prostředí gotizace písma, projevující se v postupném lámání dosud zaoblených tvarů a v porušení doposud vyrovnaného poměru výšky a šířky písmen jako „a, c, e, i, m, n, o, r“ a u kulatých písmen (s, u, v, x, z) změna poměru ve prospěch výšky. Podle L. Pavláta (1988) a K. Bély (1984) byly gotické, těsně stlačené znaky obtížně čitelné. Z těchto důvodů se začaly nad „i“ nebo „m“, „n“ dělat tečky. A protože se začíná písmo stále více používat (především v oblasti kulturní, hospodářské a politické), tak se také častěji objevuje potřeba psacího písma. Písmo je pro potřebu rychlosti a účelnosti zřetelnější a diferencovanější. Tehdy vzniká tzv. **písmo kurzívní**, které získává určitý sklon ve směru psaní a v němž jsou písmena spojována. Na rozdíl od doposud použitého písma nespojitého a stojatého se osvědčilo, v rámci požadavků kladených na písmo, ho spojit a naklonit. Toto písmo se používá nejprve v úředních písemnostech (panovnických nařízeních) a později i v literárních textech, které se rozšiřují zejména tematicky. Podstatným urychlením vlastního procesu psaní bylo častější používání papíru, neboť možnosti pergamenu byly omezené. K další výrazné diferenciaci písma dochází vznikem univerzity v Praze (1348) a zároveň skutečností, že český panovník se stává vládcem říše jako král, respektive císař. Pro nás je podstatná skutečnost, že písmo bylo možné